

Mezi autoritativismem a demokracií.

Struktury osobnosti v postkomunistických společnostech.

"Poprvé v dějinách závisí fyzické přežití lidstva na radikální psychické změně člověka. Tato změna v srdci člověka je však možná jen za předpokladu, že nastanou drastické ekonomické a sociální změny, které mu poskytnou šanci, potřebnou odvahu a sílu představitosti pro její dosažení" - tak to napsal Erich Fromm ve svém díle "Mít, anebo Být?". Drastické ekonomické, společenské a politické změny prožíváme od převratu na přelomu let 1989/90 zvláště dramaticky v postkomunistických společnostech, méně dramaticky, nicméně však citelně i v ostatních průmyslových společnostech na severní polokouli. Jak je to však se změnou psychických základů? Budiž jasně řečeno hned v úvodu: ona duševní změna, o níž mluví Erich Fromm ve své knize "Mít, nebo Být?", je úkolem universálním. Zde půjde o starý a nový autoritativismus v postkomunistických společnostech Evropy. Můj pohled je pohledem zvenčí, se všemi přednostmi i nedostatky. O čem bych rád pohovořil, může být jen velmi prozatímní, s cílem vysvětlit předpoklady pro kritickou /sebe/reflexi postkomunistické cesty. Psychická rovina tohoto postupu zahrnuje zde: struktury osobnosti, hodnotové orientace, postoje a způsoby chování, jak se výrazně společensky zformovaly před převratem 1989/90 i jak se po něm měnily. Kladu si otázku po vývojových tendencích a schopnostech pro společensky zaměřený humanismus a pro demokratickou politickou kulturu.

Sociálně-psychologické východisko: analýza společenského charakteru podle Ericha Fromma

Erich Fromm ukázal, jak každá společenská formace potřebuje svůj společenský charakter a jak si ho vytváří. Připomínám: pojmem společenský charakter označuje takovou psychickou strukturu, kterou vytváří především společnost svým působením na lidi, "která jako účinná síla myšlení, cítění a jednání člověka rozhoduje o jejich celkovém chování" /Funk 1995, S.19/. V určitém společensko-ekonomickém, politickém a kulturním kontextu se působením socializačního procesu vytvářejí v lidech relativně konstatní psychické hlubinné struktury. Aniž by analytická sociální psychologie Ericha Fromma popírala mnohostrané individuální a sociální rozdíly mezi lidmi, vychází z toho, že se v jejich duších vyvíjejí typické kolektivní základní orientace, specifické pro systém, ať si toho jsou vědomi či nikoli. V relativně homogenní společnosti převládá většinou jedna základní charakterová orientace, v pluralistických společnostech jich nacházíme naproti tomu více. Vykazují právě nyní specifickou psychickou dynamiku a specificky výrazné charakterové rysy. Čistý charakterový typ najdeme u jednotlivců zřídka, většinou je to směs charakterových orientací, z nichž jedna převládá. Společensko-kritická analytická sociální psychologie zkoumá, jak se tyto charakterové orientace vytvářejí a jak jsou v té které společnosti rozloženy. Tyto analýzy mají posléze podpořit lidské nadání pro takový život a takovou společnost, jejichž vůdčími hodnotami jsou praktický rozum, smysluplná práce a čínorodá láska.

Ústředním bodem mé analýzy je autoritativní paternalistická charakterová struktura, která převládala v socialistické době, ale ještě i dlouho po ní. V postkomunistické době nabývají na důležitosti další dvě charakterové orientace: zcela zaměřená na vlastní ego - narcistický charakter a zcela zaměřená na přizpůsobování a úspěch, tzv. konformní tržní charakter /srv. vynikající přehled společenských charakterových orientací podle E. Fromma od R. Funka, 1995, S. 24-72/.

Moje základní teze: Společensky zformované charakterové struktury a vzory chování v postkomunistických společnostech nevykazují jen -jak se neustále zdůrazňuje- závažné nedostatky, pokud jde o vnitřní a vnější svobodu, demokracii a společenskou racionalitu. V porovnání s tzv. západními společnostmi bylo a stále ještě je hodně co dohánět. Ale lidé ve střední a východní Evropě mají také množství pozitivních zkušeností a psychosociálních schopností, které jsou paradoxně s to podpořit společenskou a psychickou změnu ve smyslu humanismu Ericha Fromma.

Obraťme pozornost k ústřednímu tématu sociální psychologie postkomunismu: k poměru autonomie a autoritativismu, protestu a paternalismu, převzatému do vlastní charakterové struktury.

Dědictví paternalistického autoritativismu

K o m u n i s t i c k é s p o l e č e n s k é a v l á d -
n o u c í s y s t é m y l z e o z n a č i t - p ř e d e v š í m v 7 0 . a 8 0 . l e t e c h -
jako autoritativně byrokratický socialismus. Pro poměr stát-občan je
charakteristický s o c i a l i s t i c k ý p á t ě r n a l i s -
m u s , který dalekosáhle spojuje politicko-ideologické poručníkován
ní a útisk s quasi starostlivou péčí "od kolébky do hrobu", často na
nízké úrovni, avšak s extrémně vysokou sociální jistotou. Politicko-
administrativní moc je vykonávána paternalisticky, tedy s otcovskou
autoritou a donucovacími prostředky, s přísností a zdánlivou blahovů-
lí, o tom, co je dobré, rozhoduje stranické vedení z a národ, niko-
liv p r o s t ř e d n í c t v í m národa a jen velmi omezeně s
národem. Střídáním represe s tolerancí poskytují vládnoucí menší, ně-
kdy i větší svobody /jako např. v Polsku a Maďarsku v 80. letech/ -
odstupňovaně a do odvolání. Demokracie, občanská práva, právní stát,
to existuje vesměs jen v zárodcích, zvráceno přívlastkem socialistický
v pravý opak. Matka Strana a otes Stát, jak se říkalo v NDR, fungují
jako zaopatřovatelé a řídicí orgány jako učitelé a strážný duch mas.
Strukturálně a psychologicky je důležité právě spojování péče s po-
ručníkováním, jistoty s podrobováním, což - přinejmenším subjektivně -
nevytváří mezi státem a občany jen vztahy negativní. Být zaopatřován
dobře i špatně, to bylo pro většinu občanů samozřejmé. Teprve nyní se
ukazuje naplno, jak ambivalentní bylo za socialismu "být zaopatřován"
a "být zaopatřen". Stát a strana poskytovaly sice relativně velkou so-
ciální jistotu a činily život vypočitatelným, ale dělaly ho také pa-
sivním, závislým a nesamostatným. Degradovaly masy na příjemce zaopat-
řovací péče, prosebníky, kteří žijí vlastně z blahovůle mocných.

Autoritativní přizpůsobení...

Tak potřeboval a vytvářel tento vládnoucí typ především autori-
tativní charakter. V socialistických systémech střední a východní
Evropy v 70. a zvláště 80. letech převládal autoritativní společenský
charakter, prokazující paternalistické rysy, specifické pro systém.
Autoritativní charakter chce ovládat jiné i sám sebe /sadistický moment/
ale ve styku s druhými se zároveň podrobovat a ovládat se až k sebe-za-
pření /masochistický moment/. Tím vzniká symbiotický vztah, v němž je
jeden na druhém velmi závislý. Touto masochisticko-pasivní formou se
člověk podrobuje v symbiotickém vztahu druhé osobě nebo nadřazené in-
stanci, které ho vedou a řídí, chrání a zaopatřují. Socialistický pa-
ternalismus vytváří objektivně a subjektivně základní receptivní cho-
vání, které v podstatě od těchto "zaopatřovacích institucí" očekává,
že dostane to, co potřebuje, po čem touží a co je pro něj žádoucí.
To se však nestává bez protislužby: občané snášejí moc státu a strany
a zaručují se přinejmenším pasivní politickou loajalitou; v zaměstná-
ní spolupracují natolik, aby dostali požadavků, kladeným na funkci,
ale jak to odpovídá vlastnímu prospěchu. To předpokládá vysokou ná-

ročnost na osobní disciplínu a na průběžnou kontrolu chování. Vlastní pocity a spontánní reakce, kritika a protest, samostatné, tvořivé jednání musejí být potlačeny, anebo pečlivě odvedeny jiným směrem.

Neexistovalo však jen nutné pasivní podrobování se bezmocných, nýbrž i určitá míra přejímání tohoto paternalistického autoritativismu do vlastní struktury osobnosti, přejímání určitých hodnotových orientací a nároková byla očekávání od státu. Byla to u malé menšiny vnitřní připravenost k represivní vládě se starostlivou péčí, k funkčně oprávněnému vnímání kompetencí u tisíců řídicích kádrů a nikoli naposled připravenost podrobit se u masy bezmocných, kteří se s mocí "srovnali" a byli od ní zabezpečováni. To vše byly rozhodující předpoklady ve společenském charakteru a v chování milionů, aby tento autoritativní socialismus mohl vůbec fungovat. Tato malá a velká Já byla mnohonásobně odstupňována, nestálá a -jak se ukázalo v roce 1989- naprosto vratká.

...avšak také částečná identita opozice

V 80. letech nabyla převahy až na malou menšinu spíše vnější konformita, anebo jinak řečeno hromadný zlomený, rozpůlený a čím dál odmítavější poměr k politice a veřejným záležitostem, jak je vytvářely stát a strana, bez vyhlídky na zásadní reformy. Systému odpovídající charakter se dal reprodukovat čím dál, tím méně bez kazu na autoritativnosti. Narůstal vnitřní odklon od systému, ne tolik hlasitý protest. Vnitřní zdánlivě pevně semknutého autoritářství instituce se zvětšovala po dlouhou dobu a dospěla už mnohem dále, než si to většina uvědomovala. Současně se měnily tiché nároky, především u mladé generace. Chtěla se rozvíjet samostatněji, chtěla demokratické svobody, zrušit dělení na soukromé a veřejné, nechtěla už žít ve lži a pokriveně. Společenský charakter přestával být čím dál tím méně integračním tmelem vládnoucího řádu, naopak to v něm čím dál více skrytě kvasilo.

Tak se vyvíjela nejprve neviditelná "částečná opoziční identita" /I.Häuser/ v oblastech politice relativně vzdálenějších, v soukromí, umění a dennodenní komunikaci. Narůstala "všeobecná nespokojenost" /I.Hanka/, potenciál protestu a reformy. Obtížné jednání s mocí naučilo lidi nejen se podrobovat a přizpůsobovat. Naučilo je rovněž vymýkat se nárokům a přesprávným požadavkům mocných, chránit se a sebezpečovat, stanovit meze, obsadit pozice, když docházelo k nejzazšímu. Naučilo je chápat cenu politické, duchovní a osobní svobody. Svě z zkušenosti nemají jen s úzkostí a bezmocností, nýbrž i s hranicemi autoritativní represe a ideologického poručnickování a samozvaných elit, jejichž nevěrohodná propaganda se denně sama demaskovala. U vědomí reálných alternativ a oproštěn od intervenční hrozby Moskvy vyvinul se enormní potenciál zásadně demokratických a humanistických hodnotových orientací a postoju.

Ty se konečně projeví v pokojných revolucích v letech 1989/90 proti komunistickému panství. V Polsku a Maďarsku vyjednávaly staré a nové elity kompromis u kulatého stolu. V NDR a Československu se dosáhlo zhroucení starého řádu převážně spontánními hromadnými protesty. K dědictví po socialismu a pokojných revolucích patří také toto: poznání rostoucí schopnosti mnoha desetitisíců přemahat vlastní úzkost, statečně protestovat; patří k nim i odvaha budovat novou společnost ve jménu svobody, blahobytu a demokracie. To není odvaha ze zoufalství, ale na základě uvědomění a přesvědčení, že člověk může jednat podle vlastního rozhodnutí tváří v tvář nepředvídatelným rizikům, které takovou pronikavou změnu poměrů provázejí.

Ambivalentní dědictví

Dědictví po socialismu není tedy jednoznačně negativní, ale velmi ambivalentní, tj. spojuje - zdaleka neúmyslně a nevědomě -

pózitiva i negativa, nejen břemena, ale i systémově specifické schopnosti, jak se vypořádávat s krizovými situacemi. Pro sociálně-psychologickou analýzu autoritativismu a transformačních procesů v postkomunistických zemích je významné toto trojí:

1. Většina lidí si do nové doby přináší jako dědictví po socialismu společenský charakter, který je sice stabilně autoritativní, avšak nikoli bez kazu. Je to spíše směsice přejatého paternalismu, na jedné straně vnějšího přizpůsobování a aktivně pragmatického chování a na druhé straně pasivního odstupu, tichého odvratu a rostoucího vnitřního odporu k systému. Psychicko-společenská stabilita moci není pro 80. léta typická, spíše její plíživá eroze, která navozovala situaci převratu. Pokud ještě existovaly nějaké sociálně-psychologické vztahy, charakteristické pro vládnoucí poměry svou symbiotickou orientací, chaty zmizely s konečnou platností už v 80. letech.
2. Pokojná lidová hnutí a převraty ve střední a východní Evropě, relativně stabilní demokracie v těchto regionech, změna politických kultur ukazují, že i v autoritativních systémech mohou vyrůst schopnosti pro humanistickou a demokratickou změnu v lidích samých - spíše v odstupu, v sebeovládání a trpkých zkušenostech, zřídka v otevřeném protestu. Takové tiché, nenápadné schopnosti, které mohou vyvolávat spíše mírný nátlak než násilný převrat, by neměly být jinde ve světě podceňovány.
3. Stejně tak existuje sociálně-psychologické dědictví ve společenské charakteru u většiny lidí v naučených a upevněných mentalitách, způsobu myšlení a zkušenostech, což se mění jen pomalu a k podstatné změně může dojít jen až po desetiletích. My jsme dnes svědky procesu, v němž byl vržen tradovaný, i když už nestabilní společenský charakter do zcela nového ekonomického, sociálního a politického kontextu a musí se v krátké době radikálně přetvořit, má-li dostát novým funkčním požadavkům tržního hospodářství a liberální demokracie. Ve své duši a dennodenní praxi budou lidé asi ještě dlouho kolísat mezi paternalismem a samostatností, mezi uzavřením se do sebe a aktivním zapojením, mezi úsilím po jistotách a připraveností vzít na sebe rizika.

Tak se setkáváme v postkomunistické době s různými, částečně si navzájem odporujícími tendencemi v procesu změn autoritativně-paternalistického společenského charakteru.

II. Rozpory v zacházení s novou svobodou

V postkomunismu je pro mnohé lidi ještě těžké, aby se vymanili ze svých paternalistických potřeb péče a návodů "shora", anebo "zvenčí". Přinejmenším se zpočátku vědomě či nevědomě ptali: Kdo se o nás postará? Kdo nám řekne, co máme udělat? To nové je zasáhlo příliš hluboko a znejistilo, dezorientovalo je. Mnozí trpí pocitem přetížení, ba bezmocností. Tak bylo a je pochopitelné, že mnozí hledají nové autority, aby se o ně opřeli, s nimiž by se mohli identifikovat: nové politické vůdce, nové ideologie, jako je nacionalismus nebo tradiční církevní víra; "Západ" jako idol nebo "tržní hospodářství" jako model se nevyklučují. Těm, kteří propadli nejistotě, jde o jistotu a orientaci. Přes všechny ještě existující autoritativní vzory a sklony jsou však ve střední a východní Evropě naprosto vyloučena dvě nebezpečí: návrat ke komunistickému systému minulosti a převrat v nějaký nacionálně-šovinistický fašismus.

Nebezpečí nového autoritativismu

Mám za to, že není s konečnou platností zažehnáno nebezpečí nějakého "umírněného", byť ne zcela výrazného autoritativismu shora i zdola. Myslím, že nejméně ohroženy jsou Česká republika a Maďarsko, pak méně Poláci a pobaltské státy spíše již Slovenská republika a Bulharsko, silněji asi Srbsko a Ger-

Chorvatsko a nejsilněji určitě většina nástupnických států po dřívějším Sovětském svazu. Autoritativnost "shora" vyplývá zde především z jen částečně nebo formálně změněných mocenských struktur, z oligarchického panství starých a nových elit bez protiváhy nějaké vyvinuté "civil society". Nadále chybí aktivní občanská společnost, živý sociálně-politický pluralismus, celkem stabilní demokratická kultura. Existuje sice dalekosáhlá demokratizace veřejných institucí, zdaleka však není ukončena. Elity moci v politice a hospodářství vládou s pomocí ještě velice hierarchických institucí a velkého počtu starých byrokratických kádrů. Shledáváme, že se mnohé problémy řeší stále ještě centralisticky autoritativně. Ani styl práce úřadů ve styku s občany se příliš nezměnil. Politické strany jsou většinou stále ještě směsicí elitářských klubů a volebních komisí, spíše osobní družinou než organizací zakotvenou v celé společnosti. Vlády a politické strany ve střední a východní Evropě se pokoušely v prvních letech kontrolovat sdělovací prostředky. Ale jen v některých, nikoli ve všech postkomunistických zemích se věci změnila k lepšímu. Bylo a stále ještě je zapotřebí společenské bdělosti, nezávislých sdělovacích prostředků a mnoha demokratických sil, aby takové autoritativní přístupy byly odbourány nebo aby se znovu nevetřely.

Jsou to však především sociální a ekonomické důsledky transformačního procesu a jeho psychických účinků, které nadržují autoritativnosti "zdola". Je třeba, abych se v tomto shromáždění zmínil jen stručně o situaci v postkomunistických zemích /dobře věda, jak velké jsou rozdíly mezi nimi a že především Česká republika vykazuje nejlepší data/: rostoucí chudoba a značně velká nezaměstnanost zvláště u žen a starých lidí jsou tíživá; především důchodci si nemohou dovolit ani to nejnужnější; mládež má nejisté vyhlídky do budoucnosti; dále jsou to ekologické škody, kriminalita všech forem, nejistota na ulicích; všude se rozrůstá moc mafie a přibývá korupce. Člověk na Západě si sotva dovede představit, jak velice ovlivňují tyto bezprostřední existenční svízele a nejisté vyhlídky do budoucna každodenní život a životní pocity, o kolik energie více než dříve se musí vkládat do prosté reprodukce pracovní síly a aby se vyšlo s rodinným příjmem.

Očekávání nového státu blahobytu

V takové situaci je objektivně i subjektivně oprávněné volat po státu a jeho odpovědnosti za hospodářství a společnost. Avšak není to jen toto: ozývá se volání po silném státě, po autoritativním vedení a po paternalistické sociální péči. Hrozivá přítomnost a stará mentalita si nahrávají. A tak nezbývá než pohled do minulosti, často s určitou nostalgií, zpátky do časů sociální jistoty, zaručených pracovních míst a regulovaných poměrů. Nemálo sociálně slabých říká: tehdy se dařilo nejen materiálně lépe, tehdy existoval také klid a pořádek, na ulicích, v životě. Většina však pochopila, že řešení včerejška nemohou platit pro dnešek. Co však ze staré doby přetrvává, to jsou materiálně-ekonomicky a politicko-psychologicky zdůvodňovaná očekávání všestranné sociální péče paternalistického sociálního státu blahobytu. I když zpočátku přehnaná očekávání vyvolávají zprvu zklamání a pak rozčarování, tak se přece jen udržuje jádro nároků a hodnotových orientací, jak to jasně vyplývá ze všech dotazníků a studií: stát má být mnohem zodpovědnější v přímém vytváření hospodářství, za ochranu před sociálními riziky a újmami než je tomu u většiny západních průmyslových států. Návyky přetrvávají a je požadována rozsáhlá bezplatná výkonnost sociální péče. To a očekávání pomoci v obdobných svízelných jako jsou nyní, nyní,

snadno posilují paternalisticko-autoritativní charakterovou orientací. Především u chudých, těch, kdo doplácují na transformaci, u nespokojenců a zklamaných posiluje tato nová bezmocnost, sociální sestup nebo hrozící nezaměstnanost sklon následovat populistické nebo dokonce pravicově radikální vůdce, kteří slibují všechno všem, kteří přejímají tyto nálady mas a demagogicky je artikulují, sugerují sílu a jednoduchá řešení. Zároveň hrozí nebezpečí, že občané měří hodnotu demokracií - ať právem či neprávem - především podle toho, kolik blahobytu se jim nabízí, kolik sociální jistoty a jaké služby. A když se přednostně podle toho posuzuje lidsky a demokraticky obsah nového řádu a výkon nových elit, pak se může demokratická politická kultura sotva upevnit. Psychické problémy jsou zanedbávány ve prospěch čisté orientace na blahobyť.

Jako dříve čekají pak velmi mnozí na to, co "přijde shora", anebo že "se jim řekne, co mají dělat". Tak se jen posiluje receptivní chování, pasivita a nesamostatnost. A ačkoliv je vyžadován nový hospodářský řád, vlastní podnikatelská iniciativa a osobní zodpovědnost a jsou i částečně realizovány, jsou právě tyto vlastnosti každodenně a především na pracovištích - takový je můj dojem - jen nedostatečně podporovány. Je to především - ve východní Evropě do roku 1989 - dosud nepoznaná úzkost, že se ztratí pracovní místo, anebo snad i jen šance na postup, možná asi i starost o rodinu, co umlčuje mnohé, kteří by rádi projevili své mínění, oponovali svým nadřízeným, anebo rádi kritizovali špatné poměry. Jako na Východě, tak na Západě jsme stejně daleko od toho, aby vedoucí v podnicích a na úřadech; učitelé ve školách středních i vysokých, ale aby i mnozí rodiče se navzájem podporovali ve vyjadřování vlastního mínění, v odvaze oponovat, otevřeně a čestně se kontaktovat a tím se učili navazovat produktivní kontakty. K tomu všemu se příliš nedostává civilní kuráže, odvahy k otevřenému slovu a samostatnému jednání v každodenním životě.

V této problematice jsou však skryty také všeobecné otázky dalšího vývoje kapitalistických demokracií v celé Evropě. Chci to jen heslovitě naznačit: týká se to tvorby i omezení sociálního státu blahobytu, sítě sociálních jistot, sociálně-psychologických důsledků, stanou-li se naše společnosti natrvalo dvoutřetinovými společnostmi, to znamená, že třetina společnosti bude trvale bez práce, blahobytu a společenské integrace; že to povede k zbyrokratizování společenského života, kdyby se člověk musel nebo chtěl spoléhat v přemíře na státní výkony. Nikoli naposled se objevuje stará otázka po nutném hospodářském a sociálním základu každé demokracie, po hodnotě a hranicích kolektivní a individuální svobody bez přiměřené materiální jistoty a sociálně oprávněného rozdělení bohatství společnosti.

Erich Fromm jako sociální psycholog neanalyzoval kriticky jen "starou" autoritativnost, která tak snadno vzniká v krizových situacích kapitalismu, analyzoval kriticky i novou autoritativnost moderních západních průmyslových společností, k nimž nyní patří i společnosti postkomunistické střední a východní Evropy. Erich Fromm napsal v roce 1963: "Jak je tomu dnes s autoritou? V totalitních státech vládne otevřená autorita státu, která se spoléhá na posilování respektu k autoritě rodiny a školy. Západní demokracie jsou naproti tomu hrdé na to, že autoritativní systém 19. století přemohly. Stalo se to však skutečně - anebo se snad jen změnil její druh?"

Naše století je stoletím hierarchicky organizované byrokracie ve veřejné správě, hospodářství a odborových organizacích. Tyto byrokracie spravují věci i lidi stejným způsobem. Řídí se přitom určitými zásadami, především hospodářským principem bilančního vyrovnání, kvantifikace, maximální výkonnosti a zisku, a fungují

v podstatě nejinak než jako počítač, který byl "nakrmen" těmito zásadami. Jedinec se stane číslem a změní se ve věc. Avšak právě proto, že neexistuje žádná otevřená autorita, protože jedinec není k poslušnosti "donucován", může se oddávat iluzi, že jedná dobrovolně a jedinec podle své vlastní vůle a rozhodnutí, anebo že se řídí podle nějaké "racionální" autority. Kdo by asi tak mohl odpírat poslušnost "rozumnému", kdo by odpíral poslouchat počítačovou byrokraci, kdo může odpírat poslušnost, když ani nepozoruje, že poslouchá? V rodině a ve výchově je tomu také tak. Mýlné teorie o progresivní výchově zavedly takovou výchovnou metodu, kdy se dítěti už neříká, co má dělat, kdy nejsou poskytovány žádné návody, anebo kdy už není potrestáno, když je neprovede. Dítě se má "vyjadřovat" samo. Avšak od prvního dne se mu vštěpuje žalostný respekt ke konformitě, úzkost z toho, že by bylo jiné a strach, že se vzdálí od stáda. Takto rodinou a školou "natažený" "organizovaný člověk", jehož výchova je pak ještě zdokonalována ve velkých institucích, má své mínění, ale žádá ne přesvědčení; baví se a je přitom nešťastný... Organizační člověk ztratil schopnost projevit neposlušnost, on ani nepozoruje, že poslouchá. Co se týká dějin, mohla by možná sama schopnost pochybovat kritizovat a ne být poslušný, rozhodnout o budoucnosti lidstva, anebo o konci civilizace" /Fromm 1981, S.372/373/.

Na cestě k demokratické, nautoritativní politické kultuře záleží tedy na tom, abychom poznali, které staré a nové autority se v mě nebo nevědomě ~~ještě~~ podřizujeme, na čem se tato autorita objektivně a subjektivně zakládá, které své motivy máme sledovat a v čem bychom měli falešným autoritám oponovat, odporovat.

Autoritativní svědomí nám stanoví vlastně cizí normy, které nás činí nesvobodnými, obírají nás o náš vlastní úsudek, nenechávají nás jednat samostatně a na vlastní zodpovědnost. Autoritativní svědomí spočívá v úzkosti z trestu a odvržení; vyvolává stále novou úzkost, o níž my jako dospělí často ani nevíme, odkud pochází. Svědomí dospělého člověka mu nebrání, aby jednal svobodně a zodpovědně jak vůči sobě, tak vůči druhým. Už neočekávám, že něco dostanu od vyživovatelů a vedoucích autorit, ale usiluji o to sám; stávám se z pasivního konsumenta aktivním občanem, který je - byť ještě omezeně - cílevědomě činným v zájmu věcí veřejných, pro obec - res publica, což přesahuje moje vlastní Já i moje soukromé potřeby. Posléze mohu a každý by se měl stávat nebo být svou vlastní autoritou, Cesta k demokratické a humánní politické kultuře se může chápat jako úsilí znovu získat skutečnou autoritu ve svobodě. Skutečná autorita nechce ovládat, vykořisťovat, anebo také jen poskytovat péči a přitom poručníkovat, ale chce pomáhat, aby se druhá osoba, společenská skupina učila myslet a jednat na vlastní zodpovědnost.

Společné učební procesy na Východě a na Západě

Mám ještě jednu závěrečnou poznámku. Společnosti ve střední a východní Evropě se k sobě pomalu přibližují svými vnitřními strukturami. Tak, jak se to děje, poznáváme obdobné psychické problémy, pozorujeme - d o u f e j m e n a o b o u s t r a n á c i sociálně-psychologicky se formující a deformující síly včerejška i dneška. Přitom se můžeme spolu i navzájem učit. Bylo by důležité, abychom pochopili právě i na tzv. Západě zkušenosti lidí ze střední a východní Evropy z posledních desetiletí. Mohou být užitečné na cestě k demokratické politické kultuře a ke společenskému charakteru, který není orientován na Mít. Tyto zkušenosti byly a jsou tíživé, zčásti strastiplné a jisté velmi ambivalentní. Cenné jsou tu však pozitivní zkušenosti s lidskou komunikací a praktickou solidaritou, z blízkosti a rovnosti, z každodenní odvahy a sebepotvr-

zování, z moci bezmocných a bezmoci mocných. Jsou velkým lidským a kulturním kapitálem, kterého se starým liberálním demokraciím tak nedostává. Připravenost milionů lidí k rizikům a učení, s nimiž se vytvoří tento historicky ojedinělý transformační proces, nebo ho jen trpí, prokazuje jasně: zde se nejen dohání mnohé, co už existuje v západní Evropě, ale zároveň také demonstruje, že lidé ve střední a východní Evropě jdou kompetentně a sebevědomě svou cestou, nikoliv teprve cestou do moderny, ale cestou v moderně.

Přitom jde v celé Evropě o názor Ericha Fromma, citovaný v úvodě: má-li se podeřít nová humánní a demokratická orientace jak postkomunistických, tak starších kapitalistických společností, je nový společenský charakter, základní změna psychických struktur nejen žádoucí, ale strukturálně a funkčně potřebná. To je dalekosáhlý, téměř utopický cíl. Chci být skromnější při pohledu na Východ a Západ. Bylo by dosaženo mnohého, kdybychom poznali, jak důležitá je tato psychická změna a jakým směrem by se měla ubírat. A nikoli naposledy: odvážíme-li se osobně a veřejně učinit první kroky.

